

Syzygia - työtoveruuden teologiaa

Risto Saarinen

Monet hankalat kysymykset koettelevat työtoveruutta kirkossa. Työilmapiirin tutkimuksissa seurakunnat menestyvät keskinäisesti, ja muun muassa uudenlaiset parisuhteet jakavat työntekijöiden teologisia mielipiteitä. Vanha rintamalinja kansankirkollisuuden ja herätysliikkeiden välillä uhkaa Luther-säätiön myötä kärjistyä. Monissa yhteyksissä – lähetystyössä, nuorisotyössä, julistustyössä – suomalainen kristillisyys on perinteisesti tarjonnut kahdenlaisia ratkaisuja: avaramman profiilin sitoutumista suurille joukoille ja rajoja vetävää korkeaa sitoutumista innostuneille uskoville. Työtoveruus on toteutunut erilaisten työnäkyjen ja identiteettien puitteissa. Omaan identiteettiin on kuulunut kriittinen vertailu toiseen tarjolla olevaan vaihtoehtoon. Tähän asti on kuitenkin mahduttu samaan kirkkoon.

Työnäkyjen kahtalaisuutta voi tarkastella puhtaan dogmaattisesti, esimerkiksi vertaamalla eri ryhmien kirkkokäsitystä ja virkakäsitystä. Toisaalta on mahdollista kuvata samoja asioita kirkkohistoriallisesti ja sosiologisesti, siis lähtien yhteiskunnan ja ihmisten käytännöllisten tarpeiden näkökulmasta. Seuraavassa pyrin luomaan kolmannen lähestymistavan samoihin ilmiöihin. Pyrin ottamaan vakavasti tietynlaiset uskonnonhistorialliset ja sosiologiset lainalaisuudet, mutta tulkitsen niitä systemaattisen teologian näkökulmasta.

En silti etene varsinaiseen kirkko-oppiin tai virkateologiaan, vaan pysyttelen fundamentaaliteologian tai "teologisen psykologian" piirissä. Lähtökohtanani on itse kahdentumisen ilmiö, jolla on omat käsitteelliset ja yhteisölliset juurensa uskontojen historiassa ja teologiassa. Vaikka esitykseni on puettu oppineisuuden kaapuun, kyseessä on keskustelupuheenvuoro eräisiin työtoveruuden teologisen syvärakenteen ajankohtaisiin kysymyksiin. Omat sympatiani ovat kansankirkollisuuden suunnalla, mutta kehotan seuraavassa myös sen edustajia tarkempaan tilanneanalyysiin. Asian monimutkaisuuden vuoksi aloitan esitykseni varsin kaukaa.

Syzygos ja kaksoset varhaiskristillisyydessä

Filippiiniläiskirjeessä (4:2-3) Paavali kirjoittaa: "Kehotan Euodiaa ja Syntykeä elämään sovussa Herraa palvellen. Pyydän myös sinua, uskollinen työtoverini (*syzygos*), auttamaan näitä naisia, jotka ovat minun kanssani taistelleet evankeliumin puolesta samoin kuin

Clemens ja muutkin työtoverini (*synergos*), joiden kaikkien nimet ovat elämän kirjassa." Nämä jakeet ovat antaneet aihetta monenlaiseen eksegeettiseen keskusteluun ja systemaattiseen jatkokehittelyyn. Paavali ei mainitse uskollisen syzygoksensa nimeä, mutta se että tämän tehtävänä on auttaa naisia, vie ajatukset herkästi olettamaan työtoverin olevan myös nainen.

Entä miksi Paavali tässä käyttää harvinaista sanaa *syzygos*, "ieskumppani", kun hän jatkossa ja muutenkin käyttää pikemmin yleistä *synergos*-sanaa kuvaamaan työtovereitaan? Syzygoksen latinalainen käännös on *coniugium*, joka on aviollista ieskumppanuutta tarkoittava sana. Olisiko Paavalilla peräti puoliso, joka hänen kanssaan auttaa evankeliumin puolesta taistelevia?¹ Tuskinpa sentään, mutta "ieskumppani"-kielikuva alleviivaa silti Paavalin anonyymien kollegan läheistä suhdetta apostoliin. Ajatus siitä, että läheinen ieskumppani ja työtoveri olisi nainen, on jakeen asiaympäristön perusteella mahdollinen, joskaan ei välttämätön.

Hämäryydestään huolimatta, tai ehkä juuri tulkinnanvaraisuuden innoittamana, *syzygos*-termi jäi varhaisessa kristinuskossa elämään. Valentinolaisessa kosmologiassa maailman 30 aionia jakautuvat viiteentoista syzygia-pariin, jotka suhtautuvat toisiinsa kuin maskuliininen ja feminiininen. Gnostilaisessa spekulatiivisessa saatettiin ajatella, että Viisaus eli Sofia on Jeesuksen Kristuksen syzyginen pari tai että Pyhä Henki ja Viisaus ovat Jeesuksen syzygoksia. Manin elämästä tunnemme ajatuksen, jonka mukaan *syzygos*, jonkinlainen kaksoisolento, voi ilmoittaa ihmiselle tärkeitä hengellisiä asioita.² Vaikka gnostilainen ja manikeolainen syzygia on vielä hämäämpi ilmiö kuin Paavalin käyttämä termi, ajatus jonkinlaisesta hengellisestä kaksoisolennosta esiintyy näiden suuntausten ajatusrakennelmissa.

Syzygos-käsite liittyy läheisesti uskonnonhistoriassa tärkeään ajatukseen kaksosista. Kaksosten tema Uudessa testamentissa kiinnittyy Tuomaaseen, jota kutsuttiin kaksosiksi, *didymos* (Joh 11:16; 20:24; 21:2). Vaikutushistorialtaan tärkeimmän ja ajatuksellisesti varsin kirkkaan asun kaksosuuden tema saa apokryfisissa Tuomaan teoissa, jotka kertovat kristinuskon leviämisestä Intiaan. Vaikka Tuomaan tekoja on pääsääntöisesti pidetty

¹ Paavalin vaimosta keskustelivat jo kirkkoisät, ks. *Ancient Commentary* 8, 266. Hawthorne 1983, 179-180 listaa seuraavat eksegeettien ehdotukset syzygokseksi: 1) Paavalin vaimo, 2) Euodian tai Syntyksen puoliso, 3) Epafroditos, 4) Timoteus, 5) Silas, 6) Luukas, 7) Filippiin piispa, 8) Kristus, 9) Syzygos-niminen henkilö, 10) koko Filippiin seurakunta.

² Irenaeus, *Adversus haereses* I, 1,1-8,5; *Nag Hammadi* V, 1 ja XI, 2; Dellings 1964; Vollmer 2005; Thomassen 2006.

sisällöltään ongelmallisena, on 200-luvulla syntynyt teksti ollut jollain lailla tunnettu kristinuskon historian eri vaiheissa.³

Tuomaan tekojen mukaan Kristuksen asettamassa lähetystehtävien jaossa Juudas Tuomas Didymoksen osalle lankeaa Intian evankelioiminen. Epäilevä Tuomas ei halua ryhtyä tähän, mutta Kristus eräänlaisena kepposena myy Juudas Tuomaksen kolmesta mitasta hopeaa itämaiselle orjakauppiaille, joka vie vastahakoisen apostolin orjana Intiaan (Tuomaan teot 1-3). Jo tässä Tuomaan tekojen alkukohtauksessa tulee esiin Jeesuksen Kristuksen ja Juudas Tuomaan roolien sadunomainen vaihdettavuus. Kristus on esikuva ja malli, jota Juudas Tuomas jäljittelee, mutta samalla jäljittely voi tapahtua myös Tuomaan julkilausutun tahdon vastaisesti. Hiukan vinosti esikuva voi toimia myös kepposen keinoin, niin että Kristus ja Juudas vaihtavat paikkaa.

Intiassa Tuomas saa monenlaisten vaiheiden kautta tietää, että hän on kaksonen siksi, että Jeesus Kristus on hänen kaksosveljensä. Tämän paljastaa hänelle ensin ilkeä käärme, joka on surmannut komean nuorukaisen oltuaan tälle mustasukkainen kauniista neidosta. Tuomas panee käärmeen imemään myrkkynsä pois nuorukaisen ruumiista, joka virkoaa henkiin; samalla käärme kuolee. Tämän jälkeen Tuomas alkaa eheyttää nuorukaista pois maallisen rakkauden poluilta. (Tuomaan teot 30-34). Seuraavassa kohtauksessa aasintamman varsa paljastaa Tuomaalle, että tämä on Jeesuksen Kristuksen kaksonen. Varsa selittää olevansa Bileamin ja palmusunnuntain aasin sukua, ja Juudas Tuomas pääsee ratsastamaan sillä (Tuomaan teot 39-40). Näin Tuomas kulkee Intiassa esikuvansa jäljissä.

Varhaiskristillisissä teksteissä kaksosuuden teemaa käytetään siis varsin rohkeasti ja monipuolisesti, oudostikin. Kaksosuus on usein epäidenttistä siinä mielessä, että alempi kaksosista jäljittelee ylempää, ja ylempi kaksonen paljastaa alemmalle uusia asioita. Jäljittelyn logiikkaan kuuluu, että alempi kaksonen on sadunomaisesti tuomittu jäljittelemään ylempää silloinkin, kun hän haluaa välttää sitä. Jäljittelyn kautta alempi kaksonen voi nousta mallin kaltaiseksi, mutta samalla alemman ja ylemmän välinen hierarkia ei kuitenkaan kumoudu, vaan se päinvastoin vahvistuu. Varsin usein syzygisessä tarinassa miehen ja naisen välinen dualiteetti esiintyy erilaisina variantteina (Paavalin syzygos naisten auttajana, Kristus-Sofia, Tuomaan käärmetarina). Tätä dualiteettia ei saa liiaksi korostaa taikka täysin häivyttää, muuten sopusointu vaarantuu.

³ Klijn 1962.

Kaksoset uskontotieteen teemana

Miksi kaksosuuden ja syzygian, intiimin työtoveruuden, teemat runsastuvat tällä lailla varhaisissa kristillisissä teksteissä? Kaksosten keskeinen asema eri uskontojen pyhissä teksteissä ja tarinoissa on uskontotieteen suuria keskustelunaiheita. Kaksosten syntymä lisääntymisen erityistapauksena varmasti osaltaan vaikuttaa aiheen tärkeyteen uskonnollisissa yhteyksissä. Lukujen yksi ja kaksi erityisasemaa symbolisissa järjestelmissä on myös usein ehdotettu selittäväksi tekijäksi. Luku kaksi saattaa symboloida feminiinisyyttä; on myös mahdollista nähdä kaksosten asema hyvän ja pahan välisenä distinktiona, jossa yksi surmaa toisen (Romulus ja Remus; vrt. Kain ja Abel jotka eivät olleet kaksosia) tai pääsee niskan päälle kepposen avulla (Esau ja Jakob).⁴

Kaksosten syntymän on nähty sekoittavan maailman normaalia järjestystä ja sisältävän pahuuden ja heikkouden mahdollisuuden. Toisaalta kaksosuuden sisäiset jännitteet ovat monissa luomismyyteissä mahdollistaneet maailman synnyn (balttilaiset Dievs/Velns ja Jumis/Jumala, Rgvedan Yama/Yami, Iranin Yima/Yimak, zarathustralaisuus jne.). Useisiin kaksosmyytteihin sisältyy ajatus kaksosten eri sukupuolista ja myyttisestä avioliitosta, joka tuottaa maailmaan lisää myyttisiä olioita. Samalla kaksosmyytti luo kulttuureita voimakkaasti jäsentävää inestikieltoa. Kaikissa näissä suhteissa korostuu yhtäältä kaksosten samanlaisuus, toisaalta se epäidenttisyys, joka mahdollistaa erojen syntymisen ja kahden erottamisen yhdestä.⁵

Myytit eivät toimi tieteen logiikalla, vaan ne pursuavat keskenään jännitteisiä ja ristiriitaisia elementtejä. Samoin on laita manikeolaisissa ja gnostilaisissa teksteissä: toimijoita on erittäin runsaasti eikä heidän yhteisvaikutuksensa muodosta eriteltyä kokonaisuutta, vaan runsaan vaihtoehtojen kirjon, josta on hankala löytää punaista lankaa. Uskontotieteilijät ovat yrittäneet tavoittaa myyttien omaa logiikkaa. Uudemmissa yrityksistä tunnetuimpia on strukturalismin isän Claude Lévi-Straussin myöhäisteoksessaan *Histoire de Lynx* (1991; 2004) esittämä luokittelu ja selitys Pohjois-Amerikan alkuperäiskansojen kaksosmyyteistä.

⁴ Bianchi 2005; Kursite 2005. Suomeksi Envall 1988.

⁵ Bianchi 2005; Kursite 2005.

Lévi-Straussin typologiassa eri sukupuolia edustavat kaksoset valaisevat ennen muuta insestikieltoa ja lisääntymistä, ovathan kaksoset yhdessä alasti jo kohdussa. Naisen ja miehen syzygia tuottaa tällöin moneutta ja erilaisuutta – eri sukupuolien pysyvästä erosta ei vie tietä kohti ykseyttä. Samaa sukupuolta edustavien kaksosten suhde puolestaan Lévi-Straussin mukaan valaisee ykseyden etsintää moneuden tilanteessa. On mahdollista, että kaksosten erilaiset kohtalot valaisevat kahden toimijan perimmäistä ykseyttä, kuten jo Tuomaan teoista näimme. Antiikin myytti Castorista ja Polluxista, erityisen epäidenttisistä kaksosista joista kuitenkin tuli Kaksosten tähtikuvio, valaisee tätä perimmäistä ykseyttä.⁶

Lévi-Straussin mukaan tavallisempaa myyteissä on kuitenkin epäidenttisyys säilyminen tai runsastuminen jatkuvaksi eroksi. Hyvän ja pahan kaksosen myytit korostavat tätä eroa jyrkästi, ovelan ja tyhmän kaksosen tarinat lievemmin. Lévi-Straussin mukaan myyteissä on usein tärkeää jättää voimaan kaksosten välille jonkinlainen epäidenttisyys. Pysyvä epäidenttisyys toimii sosiaalisena tunnisteena, joka selittää ja legitimoii yhteiskunnassa vallitsevia eroja, moninaisuuksia ja kilpailutilanteita.⁷ Sosiaalinen organisoituminen tarvitsee malleja, joissa duaalisuus säilyy jollain tasolla muodostamatta liian jyrkkää dualismia.

Tällainen kahtalaisuus ilman dualismia ei ole tasapainotila, vaan eräänlainen pysyvästi dynaaminen epätasapainotila, joka juuri sellaisena kykenee reagoimaan luovasti uusiin tilanteisiin.⁸ Myytti pitää yllä epätasapainoa, joka kaksosten välisiä eroja polttoaineenaan käyttäen tuottaa yhä uusia ratkaisuja duaalisuuden epäsäännölliseksi ylläpitämiseksi, unohtamatta ykseyden etsintää. Kaksosmyytti osoittautuu näin Lévi-Straussille eräänlaiseksi yhteiskunnalliseksi ja jopa metafyyksiseksi peruseräytykseksi⁹, jonka kautta yhteiskunnan moninaiset epäsäännölliset jäljittelyt, kilpailutilanteet ja suhteelliset epäidenttisyydet voidaan saattaa ihmisten tietoisuuteen konkreettiseen asuun hahmotettuna.

Epäidenttiset kaksoskertomukset estävät siis yksilöitä ja ryhmiä yhtäältä sulautumasta esikuviansa, mutta toisaalta ne myös estävät poikkeamasta liikaa esikuvasta. Me koko ajan hiukan ihailemme ja samalla hiukan demonisoimme jäljittelymme kaksosmaista kohdetta, pitäen sitä jossakin ykseyden ja moneuden karkeiden ihanteiden välimaastossa. Sukupuolierojen liittäminen kaksosuuden dynamiikkaan pluralisoi esikuvan herkästi liian moniarvoiseksi, kun tarkoitus on myös tuottaa ja ylläpitää ykseyttä. Siksi toimiva

⁶ Lévi-Strauss 2004, 240-243. Viitataan saksankieliseen laitokseen.

⁷ Lévi-Strauss 2004, 249.

⁸ Lévi-Strauss 2004, 249-250.

⁹ Lévi-Strauss 2004, 252, 256.

kaksosuuden pohdinta ja myös vastaava syzygia lopulta mieluummin karttaa sukupuolieroja kuin tuottaa niitä. Toisaalta sukupuolisuuden jonkinlainen heikko läsnäolo syzygiassa, ehkä juuri määrätietoisien karttamisen kautta, näyttää kuuluvan asiaan. Osapuolten täydellinen homologia ei kuulu toimivaan syzygiaan.

Käytän yllä ja myös jatkossa "ieskumppanuuden" tai "intiimin työtoveruuden" synonyyminä siis uudissanaa syzygia. Käyttöni vastaa englannin sanaa *syzygy*, mutta samalla uudissanani haluaa tehdä syzygiasta eräänlaisen ykseyskäsitteen. Ekumeenisessa teologiassa termiä on tällä tavalla käyttänyt venäläinen uskonnonfilosofi Vladimir Solovjev. Solovjev pyrki kuvaamaan syzygialla rakkauden suhdetta itsestä toiseen, paria joka heijastaa mystisen ykseyden hajontaa moneen.¹⁰ Ykseyskäsitteenä syzygia on siten sukua toiselle ekumeniassa käytetylle käsitteelle, kreikan *koinonia*-termille. Syzygia on kahden henkilön muodostama intensiivinen koinonia: työparin pyhä yhteys. Samalla syzygiaan kuitenkin liittyy mallin ja jäljittelyn tuoma identiteetin ja epäidentiteetin häilyvä dynamiikka, eräänlainen osallisuus kaksosuudesta.

Omassa kielenkäytössäni syzygia voi vallita joko kahden yksilön tai kahden ryhmän välillä. Vaikka yksilömerkitys on primaarinen, oletan että myös kaksi ryhmää voi olla yksilöitä muistuttavassa syzygisessä suhteessa toisiinsa. Niin yksilöissä kuin ryhmissä syzygia on usein toispuolista: pienempi jäljittelee suurempaa ja heikompi voimakkaampaa. Voimakkaammalla saattaa olla puolestaan joku kolmas vielä voimakkaampi, jonka pariin se tahtoo ryhtyä. Toisaalta syzygia voi olla myös molemminpuolista ja vastavuoroista jäljittelyä. Usein riittää pelkkä yhden yksilön tai ryhmän tarkastelu: kuka on varsinainen malli (ja samalla uhka ja erottautumisen, jopa mustamaalauksen kohde) minulle tai meidän ryhmällemme?

Kaksoset uhkana: Girard

Teoksessaan *Väkivalta ja pyhä* (1972; 2004) René Girard keskustelee laajasti kaksosista, kaksoisolennoista ja jäljittelyn perusmuodosta, mimeettisestä halusta. Teos on yhtäältä uskonnonhistoriallinen, mutta se käyttää myös varsin paljon psykologian ja psykoanalyysin sanastoa. Nähdäkseni Girard onnistuu valaisemaan juuri kahdentumisen ja syzygian psykologista dynamiikkaa erityisen hyvin. Hän kiinnittää huomionsa psykologiseen

¹⁰ Solovjevistä esim. Clowes 1996.

kaksoissidokseen (*double bind*), jossa esikuva yhtäältä maanittelee muita jäljittelyyn, toisaalta pyrkii nujertamaan samanveroisiksi haluavat kilpailijat. Tämä kilpailuun yllyttävä ja samalla kilpailijaa nujertava kaksoissidos ei Girardin mielestä ole poikkeuksellinen patologinen ilmiö, vaan "sen pitäisi näyttäytyä meille äärimmäisen tavanomaisena ilmoiönä, kenties kaikkein tavanomaisimpana. Kenties se jopa pitäisi nähdä kaikkien ihmisten välisten suhteiden perustana."¹¹

Ihmisen käyttäytymistä ohjaa Girardin mukaan mimeettinen halu: halumme eivät ole spontaaneja tai sisäsyntyisiä, vaan ne syntyvät toisten jäljittelystä ja ovat siten kiinni sosiaalisessa ympäristössä. Tällainen näkemys haluista ja kilpailusta johtaa Girardin varsin kielteiseen ihmiskuvaan: koko elämämme on toisten mainostamien mallien perässä juoksemista. Girardin väkivaltateoria lähtee siitä, että uhraamalla voidaan ehkäistä kilpailun ja kaksoissidoksen tuottamaa väkivaltaa: uhritoimi erottaa sallitun väkivallan kielletystä ja ehkäisee siten kaikkien sotaa kaikkia vastaan.¹²

Kahtalaisuuden ongelman kannalta Girardin teorian olennainen kohta on niin kutsuttu uhrikriisi, tilanne jossa sallitusti annosteltu väkivalta ei enää riitä torjumaan holtitonta väkivaltaa. Uhrikriisin myötä yhteiskunnassa hyväksytyt erot katoavat: kaikki on samaa, joten minkäänlainen erojen tuottaminen ei enää ehkäise väkivaltaa. Girardille "kulttuurinen järjestys ei itse asiassa ole mitään muuta kuin organisoitu erojen järjestelmä. Yksilöiden identiteetti muodostuu eroja tuottavista ja niitä ylläpitävistä etäisyyksistä, joiden avulla he voivat löytää paikkansa suhteessa toisiin."¹³ Tässä Girard liittyy Lévi-Straussin strukturalismin perinteeseen.

Girardin kaksosajattelu lähtee liikkeelle hänen väkivaltateoriansa yleisistä piirteistä. Hän korostaa kaksosiin liittyvää pelkoa: "Monissa primitiivisissä yhteiskunnissa kaksoset ovat epätavallinen pelon lähde. Usein käy niin, että toinen niistä hävitetään; vielä useammin ne hävitetään molemmat. ... Nykyään kaksosten arvoituksessa tunnistetaan luokittelun ongelma. Tämä ongelma on todellinen, mutta se ei ole olennainen."¹⁴ Girardille olennaisempaa on se, että kaksoset ilmentävät uhrikriisin tärkeintä oiretta, erojen puutetta. Juuri kaksosten samankaltaisuus ja erojen puute on merkki siitä, että jotain on vialla, kun kulttuurinen järjestelmä ei ole tuottanut tarvittavia eroja yksilöiden välillä. "Uhrikriisi ymmärretään väkivallan yleiseksi hyökkäykseksi yhteisöä vastaan, ja kaksosten syntymä voisi

¹¹ Girard 2004, 198. Viitataan suomenkieliseen laitokseen.

¹² Girardin kokonaisteoriasta tarkemmin Saarinen 2001.

¹³ Girard 2004, 75.

hyvin olla tuon hyökkäyksen tunnusmerkki."¹⁵ Tietenkään Girard sen enempää kuin muutkaan uskontotieteilijät ei väitä, että kaksoset olisivat ihmisinä muita väkivaltaisempia: kyse on kaksosten symbolisesta merkityksestä koko yhteisölle.

Girardin kaksosteoria ei ole tyystin erilainen kuin Lévi-Straussin, sillä molemmat korostavat erojen tekemisen keskeistä roolia kulttuurisen ja yksilöllisen identiteetin luomisessa. Molemmilla myös kaksosten dynamiikka kiertyy pienten erojen tuottamisen tärkeyteen, sillä täydellistä samuutta pitää karttaa. Girard kertoo antropologi Malinowskiin, joka työkentällään kehui lapsikatraan muistuttavan isää. Isä oli tästä tyytyväinen, koska toteamus tuotti lapsen määritelmään eron äidistä. Mutta kun Malinowski jatkoi samojen lasten muistuttavan myös toisiaan, häntä paheksuttiin, koska hänen tällöin ajateltiin kiistävän veljeskateutta hillitsevien yksilöllisten erojen olemassaolon.¹⁶

Girardin teoriassa kaksosten ja muiden sisarusparien välinen ero on suhteellinen ja liukuva. Niin kreikkalaisissa myyteissä kuin Vanhassa testamentissa runsaasti esiintyvä vihollisveljesten teema on hänelle lisätodiste mimeettisen halun, kaksoissidoksen ja uhrikriisin tuottamasta väkivallasta. Girardille tärkeä Vanhan testamentin teksti on Jeremia 9:3-4: "Varokaa ystäviänne, älkää luottako veljiinnekään! Veli pettää veljeään viekkaasti, ystävä parjaa ystäväänsä takanapäin. Kaikki pettävät toisiaan ..." ¹⁷

Väkivallan ja uhrikriisin äärimmäinen tilanne on sellainen, jossa ihminen on ikään kuin muuttunut "kaksoisolennoksi", eli hänellä ei ole enää mitään omaa, vaan kaikki on toiselta lainattua halua. "Kun vastapuolten välillä ei ole enää lainkaan eroa ja identtisyys on lopulta täydellinen, voimme sanoa heidän muuttuneen kaksoisolennoiksi." Eräs tämän tilan muoto on riivaus. Kun esikuvan lumous valtaa jäljittelijän niin tyystin, että hän tottelee täysin tuota ulkopuolista voimaa, hänestä tulee riivattu. Girardin mukaan "riivaus ei ole kuin toisen halulle vieraantumisen äärimuoto". Riivattuna olemisen näyttää, kuinka kaksoissiteen osapuolena ei suinkaan ole hyvä kaksoisolento, vaan "hirviö-kaksoisolento".¹⁸

¹⁴ Girard 2004, 84.

¹⁵ Girard 2004, 86.

¹⁶ Girard 2004, 89.

¹⁷ Girard 2004, 95-96.

¹⁸ Girard 2004, 212-221.

Ihmisiä riivaavan jäljittelyn, kilpailun ja väkivallan halun Girard tiivistää Homeroksen käyttämään käsitteeseen *kudos*. Kreikan ja myös nykyenglannin sana *kudos* tarkoittaa mainetta, kunniaa, ylivoimaa ja arvovaltaa. Girardille *kudos* on erityisen kielteinen sana, se on ylivoiman talismaani, joka osoittaa väkivallan lumovoimaa. Ihmisen kilpailu pyrkii mahdollisimman suuren henkilökohtaisen *kudoksen* saavuttamiseen: "*kudos* merkitsee tiettyä voittoisaa majesteettisuutta, joka jumalten maailmassa on aina läsnä. Ihmiset taas nauttivat siitä vain väliaikaisesti ja aina *toisten kustannuksella*". *Kudos* on samalla kertaa korkein ja olematon pelipanos, jota ihmiset toisiltaan riistävät, se on muiden jäljittelemäksi malliksi pääsemistä.¹⁹ Girardin ajattelussa tällainen maine on aina lopulta tuhoavaa ja väkivaltaista, se tuottaa kaksoissiteen kautta lopulta vain riivattuja hirviö-kaksoisolentoja. Kaksosten samankaltaisuudessa on Girardin mukaan tällaisen tuhon uhka symbolisesti läsnä.

Myönteinen ja kielteinen kaksinaisuus

Olen edellä esittänyt kaksosista ja kakseudesta niin myönteisiä kuin kielteisiä tulkintoja. Itse syzygian teema on usein myönteinen: sen sisältönä on toimiva ieskumppanuus, jossa vallitsee läheinen ystävyysrakkaus. Manin syzygos ja Juudas Tuomaksen Kristus-kaksonen tuottivat toimijoille suorastaan yliluonnollista lisäarvoa, joka oikeutti heidän toimintansa. Kuten Lévi-Strauss ja monet muut ovat todenneet, kaksosten teemassa voi esiintyä myönteiseen ykseyteen päätyvä ajatus, joka kumoo erot. Castorin ja Polluxin myytti on tästä hyvä esimerkki: samasta äidistä, mutta eriarvoisista isistä peräisin olevat kaksoset korotettiin lopulta molemmat Zeuksen suopeuden ansiosta samanveroisina yhdeksi tähtikuvioksi taivaalle.

Samalla kaksosten ja läheisten parien aihepiiriin liittyy myös myös kilpailun ja konfliktien teema. René Girardin ajattelussa nämä teemat ovat erityisen voimakkaasti läsnä, koska ihmisen koko haluava minä on hänen mukaansa mallia jäljittelevän ja toisaalta kilpailijaa nujertavan kaksoissidoksen kahlehtima. Juuri kaksoset symboloivat Girardille väkivaltaista kilpailua sekä yksilön ja kulttuurin identiteettiä luovien erojen katoamista. Claude Lévi-Strauss luonnostelee tätä maltillisemmän näkemyksen, jonka puitteissa kaksosten väliset erot säilyvät eräänlaisessa dynaamisessa epätasapainotilassa, joka mahdollistaa jatkuvan muutoksen ja väistää huonoja ääripäitä, niin lopullista eroa kuin eron

¹⁹ Girard 2004, 204-205, kurs. alkutekstissä.

täydellistä katoamista.

Oma tulkintani syzygiasta koettaa mahdollistaa kakseuteen sekä sen myönteiset että kielteiset puolet. Girardin tulkinta sisaruspareista on kovin kielteinen, koska sen tarkoitus on lähinnä havainnollistaa hänen laajempaa väkivaltateoriaansa. Varhaiskristillisen gnostilaisuuden ja tiettyjen myyttien ykseysajattelu on puolestaan kovin myönteinen eikä kykene näkemään yksilöllisten erojen tärkeää merkitystä. Ihminen ei voi toimia Manin tai Juudas Tuomaksen tavoin taivaallisen kaksoisveljensä maallisena etäispäätteenä: tällaisen kuvittelu on lähempänä Girardin riivaus-käsitystä kuin mitään aidosti kristinuskoon kuuluvaa hyvän toiminnan teoriaa.

Erojen pysyvyyden havaitseminen on tärkeä muistutus kristinuskon ekumeenisille tulkinnolle: ykseysajattelu ei voi edetä loputtomiin. Näkyvän ykseyden liian suoraviivaiset tulkinnat voivat johtaa ekklesiologisiin hirviö-kaksoisolentoihin, joiden koko *kudos* koostuu naapurilta revityistä viikunanlehdistä. Uskontotieteen korostama pysyvien erojen merkitys on ohittamaton osa uskonnollista kakseutta ja identiteettiä.

Työtoveruus yksilötasolla

Onko tästä teoreettisesta pohdinnasta mitään ammennettavissa kirkon työntekijöiden arkiseen vuorovaikutukseen? On yhtäältä selvää, että edellä kuvatut asiat ovat toisella tasolla kuin konkreettiset ihmissuhdetaidot. Mikään teorian näkökulma ei korvaa niiden puuttumista. Toisaalta on niinkin, että kuvatunlainen samastuminen malliin tai useampiin malleihin on arjessa tavallinen ilmiö. Työntekijät eivät ole aina vapaita keskinäisestä kilpailusta. Vähintään seurakuntalaisten ja omien esimiesten miellyttämisen tasolla kilpailua esiintyy.

Eräs edellä kuvattujen asioiden opetus näyttäisi olevan se, että aivan samanlaisen työsuorituksen vaatiminen kaikilta kollegoilta on monella tapaa ongelmallista. Henkilön identiteetti rakentuu juuri työssä tapahtuvien toistojen epäidenttisyydelle, siis sille että kukin voi painaa persoonallisen leimansa omiin työsuorituksiinsa. Työpaikan kulttuuri rakentuu näille pienille mutta havaittaville eroille työntekijöiden välillä. Lévi-Straussia mukaillen voi sanoa, että pienet henkilökohtaiset erot estävät työtä jämähtämästä; niiden ansiosta työ voi joustavasti reagoida arkipäivässä jatkuvasti tapahtuviin muutoksiin. Girardia ja Lévi-Straussia mukaillen voisi todeta, että juuri työsuoritusten äärimmäinen harmonisointi johtaa kriisiin, koska mitään eroja ei silloin enää voida todeta eikä nähdä. Viisaan esimiehen näkökulmasta

siis tietyn suuruiset erot työntekijöiden välillä vahvistavat hyvää työpaikkakulttuuria.²⁰

Toisena opetuksena voisi olla Girardin kuvaaman kaksoissiteen monivivahteinen huomioon ottaminen. Tietoisesti ja tiedostamattaan työntekijät jäljittelevät toinen toisiaan. Jäljittelyyn kuuluu myös irtiotto jäljittelystä. Jos kolme pappia saarnaa avustustyön tärkeydestä, haluaa neljäs kenties erottautua vahvana raamatunselittäjänä. Kaikilla neljällä voi kuitenkin olla päämääränä oman *kudoksen* vahvistaminen seurakuntalaisten parissa, ja tässä mielessä irtiottajakin kilpailee muiden kanssa, vaikka ei yksinkertaisesti jäljittelemällä. Kaksoisside ei välttämättä johda Girardin kuvaamaan kriisiin tai tietoiseen vihanpitoon, mutta se voi lievemmissäkin muodoissa, vaikkapa epämääräisenä kateutena, olla haitallinen työyhteisön vuorovaikutukselle.

Kolmanneksi on pohdittava erityisesti tilanteita, joissa työntekijä ei toimi omana itsenään persoonallisine piirteineen, vaan hän ikään kuin edustaa jotain yleispätevää. Tällaisia tilanteita liittyy erityisesti liturgiaan ja kirkollisiin toimituksiin: niissä työntekijöiden persoonalliset erot katoavat edustavuuden ja valkean alban alle. Ei liene sattumaa, että naispappeuden vastustus liittyy juuri näihin tilanteisiin. Kun merkitystä luovat erot on jo valmiiksi kätkeyty yleiseen edustavuuteen, ei konservatiivi ole valmis kätkemään sukupuolen joka tapauksessa tuottamaa symbolista ja konkreettista eroa

Kun liturgiassa toimitaan syzygisesti työparina, tilanne muistuttaa kaksosuutta ja erojen katoamista. Alban alla ollaan symbolisesti alasti yhdessä, kuin Lévi-Straussin kuvaamat erisukupuoliset kaksoset kohdussa. Tämä tilanne – erojen kätkeminen ja samanaikainen sukupuoliero – tuottaa hämmennystä ja se koetaan ykseyttä vastustavana moneutena. Kyseessä ei siis ole varsinainen sukupuolisuuden pelko, vaan juuri erot kadottavan harmonisoinnin tuottama kriisi, kun epäröivä osapuoli kuitenkin kiinnittää huomionsa moneuteen ykseyden kaavun alla.

Tietenkään koko naispappeuden vastustusta ei voi selittää näin, mutta kuvaamani asia auttaa ymmärtämään, miksi henkilö voi kieltäytyä tietyistä liturgisista toimista naispapin kanssa, vaikka hän voisi ne tehdä naislehtorin kanssa tai vaikka hän liturgian ulkopuolella toimii aivan luontevasti vastakkaisen sukupuolen kanssa. Kyseessä on riittävän eron säilyttämisen tarve. Ero määrittelee kulttuurin, ja eron kadotessa uhkaa kulttuurikin kadota.

²⁰ Työpaikkakulttuurista teoreettisena kokonaiskäsitteenä Harisalo 2009, 264-282.

Neljäs varsin mutkikas vyyhti liittyy sukupuolisuuden huomioon ottamiseen erilaisissa työparien tilanteissa. Gnostilaisissa myyteissä maskuliininen ja feminiininen saattavat täydentää toisensa. Juudas Tuomaksen käärmekertomuksessakin on lopulta kyse kateuden värittämästä ihmissuhdedraamasta: käärme oli kateellinen nuorukaiselle neidosta, Juudas Tuomas tappoi käärmeen ja pyrki myös käännyttämään nuorukaisen – lukijan mieleen juolahtaa ajatus siitä, mitä Juudas Tuomas lopulta halusi neidon suhteen. Lévi-Straussin mukaan erisukupuolisten kaksosten suhteet johtavat niin suureen moninaisuuteen, että ykseyden etsintä käy mahdottomaksi. En uskalla itsekään todeta paljon muuta kuin sen, että eros näin leikittelee kohteillaan ja tekee asioista monimutkaisia.²¹

Viidenneksi ihmiset joutuvat myös ottamaan kantaa erikoisempiin parisuhteisiin, jotka eivät suoraan kosketa heitä itseään. Vaikka homoseksuaalisuus on eettisenä ongelmana monien mielestä toissijainen ja suhteellisen harvoja koskettava, voi homoseksuaalisella parisuhteella olla yleisempää symbolista merkitystä samaan tapaan kuin kaksosuudella. Tällaisessa parisuhteessa saatetaan kokea uhkaksi perimmäisten erojen häviäminen, jolloin kulttuurinen identiteetti joutuu kriisiin. Hengellisen työn tekijä ei katso voivansa siunata sellaista syzygiaa, jossa konstitutiivinen ero on hänen mielestään kadonnut. Hyväksyttävä ieskumppanuus edellyttää konservatiivin mukaan jonkinlaisen eron tekemistä partnerien kesken.

Asiaan kuuluu se, että uhka on symbolinen: vaikka kaksoset taikka homot eivät ole sen kehnompia ihmisiä kuin muutkaan, heidän edustamansa ilmiö herättää tuntemuksen uhasta. Kyseessä ei ole pelkääjän omaan identiteettiin kytkeytyvä epävarmuus: eihän kaksosiakaan ennen vanhaan karkotettu siksi, että karkottaja pelkäisi itsekään olevansa kaksonen. Vaan uhka ja epävarmuus liittyy koko yhteisön rakenteeseen: jos emme pysty tekemään tarvittavia eroja erilaisten roolien ja tehtävien välillä, on uhkana sulautuminen jonkinlaiseen yksiaineksiseen, kulttuurittoman samuuden kaaokseen kaiken ja jokaisen kanssa. Homofobia saattaa tällöin jopa olla eräänlainen ksenofobian käänteisilmiö: kun muukalaispelossa liian suuri ero hämmentää, homofobiassa juuri eron puute tuottaa epävarmuutta.

Eräät sinänsä homomyönteiset päätökset ovat saattaneet ruokkia tätä tunnetta. Tarkoitin Ruotsin valtion ja kirkon viimeaikaista päätöstä määritellä avioliitto kahden henkilön väliseksi sukupuolineutraaliksi ryhmäksi. Vaikka näin saatiin aikaan lainsäädännöllisesti syrjimätön ja loogisesti selväpiirteinen kahden persoonan syzygia, samalla menetettiin niitä kulttuurisesti merkittäviä eroja, jotka pitävät yllä elävän epätasapainon tilaa. Antropologeilta

²¹ Tästä teemasta Saarinen 2006.

opimme, että juuri tällaiset erot ovat tärkeitä avioliiton tapaisen kakseuden vivahteikkaalle ymmärtämiselle. Ilman erojen ja vivahteiden tuottamaa dynamiikkaa kulttuurinen instituutio kuolee, vaikka se olisi täsmällisesti ja tasapuolisesti määritelty.

Arkipäivän tasolla riittänee parin hieman abstraktin neuvon antaminen. Ei pidä sulauttaa kaikkia eroja ja vaatia kaiken ykseyttä. Elämän monimuotoisuus ja erojen tekemisen taito tulee säilyttää. Moninaisuuden pelko voi olla yhtä atavistista kuin erottoman ykseyden pelko. Kannattaa suosia yksilöllisiin tarpeisiin räätälöityjä ratkaisuja ja myöntää erilaisten tapausten erilaisuus. Antropologeilta opimme sen, että elinvoimaiselle kulttuurille riittävän monien distinktioiden tekeminen on tärkeämpää kuin juridinen tai aatteellinen suoraviivaisuus. Kulttuuristen toteemien sijaintipaikka voi myös muuttua ilman hallinnollisia päätöksiä: eihän juuri missään nykyään syrjitä kaksosiakaan.

Kuudenneksi on syytä vielä kiinnittää huomiota hyvään syzygiaan tai ieskumppanuuteen. Toisaalla olen kuvannut niin kutsuttua "kolmanteutta", tilannetta jossa työpari kykenee saamaan aikaan enemmän kuin mihin kummankaan kyvyt yhteenlaskettuina riittäisivät.²² Ieskumppanit tuottavat tällöin emergentisti jotain uutta ja odottamatonta maailmaan. Jean-Luc Marion kutsuu tällaista kolmanteutta fenomenologisella termillä "lapsi".²³ Vaikka Marionin silmämääränä on eroottinen rakkaus ja sen hedelmä, voi hän omassa kielipelissään mahdollistaa käsitteeseen vertauskuvallisetkin lapset ja työn hedelmät.

Ei liene mitään teoreettista estettä ajatella, että työtoveruuden syzygia voisi tuottaa jonkinlaista ystävyysrakkautta, joka manifestoituisi rakkaudellisina työn hedelminä. Esimerkiksi avustustyössä syntyvät syvät sielunveljeydet yksilöiden ja ryhmien kesken voitaneen hahmottaa näin. Goethe ja muut kemiallisten sidosten löytymisestä innostuneet 1800-luvun alun kirjoittajat puhuivat "vaaliheimolaisuudesta", joka sitouttaa työpareja merkillisinkin tavoin. Vaaliheimolaisuudessa keskinäinen kilpailu on jalostunut yhteiseksi hyvän tuottamiseksi. Kuten Goethe (1923) kuvaa, tällainenkaan syzygia ei toki ole vailla monimutkaisia ambivalensseja.

Syzygia ryhmien välillä

Ryhmien välisen kilpailun ja yhteistyön hahmottaminen on samalla kertaa tärkeää ja vaikeaa.

²² Saarinen 2008.

²³ Marion 2007, 184-222.

Monien, joskaan ei kaikkien, ryhmien päämääränä on konstruoida itselleen hyvä maine ja ylivoima, siis sellainen *kudos* joka esiintyntyvän kukinnon tavoin houkuttelee ryhmään yhä uusia jäseniä ja levittää näin ryhmän mainetta ja aatetta. Uskonnollisten ryhmien osalta on nähdäkseni ilmeistä, että ne samalla kertaa jäljittelevät toisiaan ja kilpailevat toistensa kanssa.

Tällöin niihin voidaan ainakin jossain määrin soveltaa kaksoissidoksen tapaisia lainalaisuuksia.

Uusi ja pieni uskonnollinen ryhmä vertaa väistämättä itseään siihen vanhempaan ja suurempaan ryhmään, josta se on irtoamassa. Tuo malli on kritiikin kohteena ja pesäeron tekeminen sen virheelliseksi koettuihin oppeihin ja käytäntöihin on tärkeää. Ryhmällä on tällöin myös ainakin johtajiensa mielessä myös toinen malli, hengellisellä tasolla oleva esikuva ihanteellisesta kirkosta. Uusi ja pieni ryhmä vertaa itseään näin yhtäältä vanhempaan karttamisen kohteeseen ja toisaalta hengelliseen ihanne-esikuvaan. Ryhmässä vaikuttaa siis sekä myönteinen hengellinen kaksosuus ihanne-esikuvan kanssa (Tuomaan tekojen tavoin) että kielteinen kilpailu kartetun ryhmän kanssa (Girardin vihollisveljesten tavoin).

Uudella ja pienellä ryhmällä on siis kaksi kaksosta: toista se karttaa ja syyttää virheistä, toista pitää varsinaisena esikuvanaan. Asia on kuitenkin monimutkainen, sillä karttamis-kaksonen ja esikuva-kaksonen eivät viime kädessä sittenkään ole aivan erilaisia. Kun uusi ryhmä alkaa jäljitellä esikuva-kaksosta, se varustaa itseään monenlaisilla liturgisilla, hallinnollisilla ja käytännöllisillä toimilla, jotka muistuttavat karttamis-kaksonen vastaavia toimia. Karttamis-kaksonen on tällöin myös jonkinlainen esikuva; samalla on tärkeää, että se säilyy epäidenttisenä kaksosena, jonka suhteen monet pienet erot tuottavat uudelle ryhmälle sopivan erillisyyden. Toisaalta on tärkeää myös tunnistaa samuus: uusi ryhmä on aiemman virheistä parannettu jatkumo.

Kirkollisten ryhmien synnyssä ja kehkeytymisessä näyttää usein olevan kyse jonkinlaisesta epäidenttisten kaksoisolentojen syntymisestä ja tuottamisesta. Karttamis-kaksonen on jossain mielessä hirviö-kaksoisolento. Mutta samalla hirviö-kaksoisolento on, Girardin ajatusta käyttäkseni, juuri se kaksoisolento, joka riivaa uutta ryhmää. Uuden ryhmän halu ja mimesis on sidottu hirviö-kaksoisolento, joka lumoo ylivoimallaan silloinkin, kun uusi ryhmä pyristelee siitä eroon. Laajemmalla, ekumeenisella kehällä näyttää usein siltä, että kullakin uudella ryhmällä on oma lumoajansa, johon ollaan väistämättä jonkinlaisessa syzygisessä suhteessa: anglikaaneilla ja luterilaisilla katoliset, metodisteilla anglikaanit, herätyskristityillä kansankirkot ja niin edelleen.

Suuremman ja vanhemman ryhmän johtajalla on tällaisissa tilanteissa tapana sanoa: "Toivomme että he lähtisivät pois, omaksi ryhmäkseen, ja sitten pöytä on puhdas." Tämä

eksorkistinen lausahdus on ymmärrettävä kanta, koska sanoja noudattaa tällöin juuri sitä antropologista lainalaisuutta, joka pyrkii riittävien erojen tekemiseen ja vahvistamiseen. En kuitenkaan ole varma siitä, ymmärtääkö johtaja tällöin ilmiön monimutkaista syzygista luonnetta. Uusi ryhmä on kaksoissidoksen kautta sidottu vanhaan: vaikka vanhaa kartetaan ja kritisoidaan, se on samalla ikään kuin lumonnut tai jopa riivannut uuden ryhmän.

Suuremman ryhmän on usein vaikea ymmärtää sitä syzygista suhdetta, joka mallin ja kilpailijan välillä vallitsee. Tarjolla ei ole helppoja ratkaisuja. Kirkosta eroaminen on mitä symbolisin akti, koska juuri se luo eron kautta merkityksiä. Sen sanominen, kenen tulee "ymmärtää erota", on vaikeaa. Syzyginen suhde ei Lévi-Straussin mukaan suinkaan pyri lopulliseen ykseyteen taikka lopulliseen eroon, vaan pysyvästi dynaamisiin epätasapainotiloihin. Vaikka antropologia ei ole kirkko-oppia, on tämän seikan hahmottaminen ekklesiologisesti tärkeää.

Ekumeenisen teologian suurena haasteena on ymmärtää uskonnollisten ryhmien välistä monisäikeistä kilpailua ja yhteistoimintaa. Pyrkimys ykseyteen voi olla kannatettava aate, mutta ekumeenikon on myös nähtävä moninaisten erojen kulttuuria luova merkitys. Kaksosiin ja syzygiaan liittyvä antropologinen ja sosiologinen pohdinta voi auttaa myös ekumeenista ekklesiologiaa totuudenmukaisen kuvan luomisessa monimutkaisesta tutkimuskohteestaan. Tällä polulla olemme vasta alkumatkalla. Ekumenia tarjoaa monia esimerkkejä eri ryhmien välisestä hyvästä ja luovasta yhteistyöstä. Rehellisen ekumeenisen teologian on kyettävä lisäksi ymmärtämään myös parisuhteiden varjonpaikkoja.

Kirjallisuus

ANCIENT COMMENTARY

2000- *Ancient Christian Commentary on Scripture. New Testament.* Toim. T. C. Oden. Chicago: Fitzroy.

BIANCHI, UGO

2005 "Twins: An Overview." - *Encyclopedia of Religion*, 9411-9418.

CLOWES, EDITH W.

1996 "The Limits of Discourse: Solovyev's Language of Syzygy and the Project of Thinking Total-Unity". *Slavic Review* 55, 552-566.

DELLING, GERHARD

1964 "Syzygos". *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament* 7, 749-750.

ENVALL, MARKKU

- 1988 *Toinen minä. Tutkielmia kaksoisolennon aiheesta kirjallisuudessa.* Helsinki: WSOY.
- GIRARD, RENÉ
2004 *Väkivalta ja pyhä.* Helsinki: Tutkijaliitto. (ranskaksi 1972).
- GOETHE, JOHANN WOLFGANG VON
1923 *Vaaliheimolaiset. Valitut teokset I.* Helsinki: Otava.
- HARISALO, RISTO
2009 *Organisaatioteoriat.* Tampere: Tampere University Press.
- HAWTHORNE, GERALD F.
1983 *Philippians.* Word Biblical Commentary. Waco: Word.
- IRENÆUS
- *Adversus haereses.* Englanniksi esim. www.sacred-texts.com/chr/ecf.
- KLIJN, A.F.J.
1962 *The Acts of Thomas: Introduction, Text, and Commentary.* Leiden: Brill.
- KURSITE, JANINA
2005 "Twins: Baltic Twin Deities." *Encyclopedia of Religion*, 9418-9420.
- LÉVI-STRAUSS., CLAUDE
2004 *Die Luchsgeschichte. Zwillingsmythologie in der Neuen Welt.* München: Suhrkamp. (ranskaksi 1991).
- MARION, JEAN-LUC
2007 *The Erotic Phenomenon.* Chicago: University of Chicago Press.
- NAG HAMMADI
1990 *Nag Hammadi Library*, toim. James M. Robinson. San Francisco: Harper.
- SAARINEN, RISTO
2001 "Rene Girardin uskontoteologia." *Teologinen Aikakauskirja* 106, 302-316.
2006 "Eros, leikki ja normi. Rakkauden fundamentaaliteologiaa." *Teologinen Aikakauskirja* 111, 167-177.
2008 "Ihmisten kohtaamisen teologiaa". *Teologinen Aikakauskirja* 113, 21-34.
- THOMASSEN, EINAR
2006 *The Spiritual Seed. The Church of the 'Valentinians'.* Leiden: Brill.
- VOLLMER, ULRICH
2005 "Zwillinge." - *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4. Auflage, Bd. 8, 1944.